

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

С. Максудов (США)

Демографічні втрати населення України в 1930—1938 рр.

Ця стаття з виданої автором у Сполучених Штатах Америки книги «Втрати населення СРСР». Не всі питання, порушені в ній, висвітлені з однаковою повнотою. Найбільша увага приділяється втратам у роки колективізації.

Роки колективізації за умовами життя й ступенем адміністративного тиску на населення не були чимось однорідним. На першому її етапі (1928—1929 рр.) сильних економічних і політичних переслідувань зазнала порівняно невелика група населення (3—4% дворів). На цю найбільш заможну частину селянства було покладено збільшену частку поставок зерна за низькими цінами, і в разі невиконання цього зобов'язання їх судили за статтями 127 та 135 Карного Кодексу УСРР і при-суджували до штрафу п'ятиразового розміру, повної конфіскації майна або тюремного ув'язнення на 1—3 роки. Усього на Україні в 1929 році індивідуальному оподаткуванню (не за нормами) було піддано 155 тис. господарств (3,02% усіх сільських дворів)¹. Ця цифра приблизно удвічі більша, ніж оцінка куркульських господарств за гніздовим переписом 1929 р. (1,4% сільських сімей)².

Загальна кількість репресованих за вироками судів невідома, однак, і неповні дані досить значні. Так, на XI з'їзді КП(б)У вказувалося, що в 1929 р. у 22 округах (із 41-го) було розпродане майно 33 сільських господарств (14,7% сімей, що були визначені як куркульські)³.

Розходження у загальних оцінках чисельності куркулів, на які ми наштовхуємося, розглядаючи ці цифри (155 тис., 72 тис., 242 тис.— тільки по 22 округах), пов'язані з тим, що різні радянські установи вкладали в поняття «куркуль» різний економічний і політичний зміст. Під час гніздового перепису використовувалися дві ознаки: вартість засобів виробництва і наймання робочої сили. Куркульськими вважалися господарства, що мали засоби виробництва вартістю понад 800 крб., за умови здавання їх в оренду чи наймання робочої сили на 50—75 днів на рік, або господарства із засобами виробництва на суму 408—800 крб. при найманні робочої сили протягом 151 дня щороку⁴. Підрахунки показують, що за такого підходу частка чужої праці в загальній вартості додаткового продукту, створюваного в господарстві, становила 4—6%. Під час оподаткування до куркульських відносили господарства, в яких систематично використовувалася чужа праця, або які мали механічні, вітрові чи водянні двигуни. В деяких інструкціях додатково робилися застереження, що одержуваний прибуток має бути вищим за 300 крб. на людину і 1500 крб.— на сім'ю (дещо менше річного прибутку робочої сім'ї в ті роки). Нарешті, місцева адміністрація відносила до розряду куркулів усіх неугодних і непокірних осіб.

Проте репресії проти куркулів не відігравали в той період визна-

¹ Історія селянства УРСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 124.

² Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса.— М., 1972.— С. 71—72.

³ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня.— М., 1979.— Т. 2.— С. 343.

⁴ Там же.— С. 314.

чальної ролі у збільшенні втрат населення. Важливішим було зниження рівня його життя. Запровадження карткової системи і спеціального постачання на заводах завдало тяжкого удару широким верствам городян, не прикріплених до виробництва і установ. Ринкові ціни на хліб зросли протягом двох років більш як утричі, що не могло не позначитися на становищі рядового жителя міста⁵.

1930—1931 рр. були періодом наступу на куркуля, який прийнято називати «знищенням як класу». Як відомо, комісія Політбюро, плануючи геноцид, намітила: заарештувати (з метою розстрілів і запроторення до в'язниць) 60 тис. чол. (їхні сім'ї виселялися), заслати до північних районів 150 тис. сімей і експропріювати майно та переселити всередині тієї чи іншої області 3—4% усіх селян (загалом майже 750—1250 тис. селянських господарств)⁶. На частку України за такої розверстки припадало від загальної чисельності населення: близько 40 тис. сімей — на знищення й висилку, 150—250 тис. — на розкуркулення. Радянські дослідники відзначають, що планові цифри були майже повсюдно перевиконані. На Україні тільки в 1930 р. було ліквідовано майже 3% селянських дворів (160 тис.) і «вислано за межі республіки менш як половину» всіх розкуркулених⁷. Це означає, що близько 400 тис. жителів України опинилися в тяжких умовах північних районів (Комі, Карелія, Мурманськ, Північний Урал). За даними інших авторів, кількість розкуркулених сімей становила 200 тис.⁸ Створюється враження, що ця цифра також стосується тільки 1930 р. Наведена авторами сума конфіскацій у 1930 р. (90—95 тис. крб.) свідчить про більшу кількість розкуркулених. За даними Наркомфіну, середня вартість майна експропрійованої сім'ї становила 550—600 крб.⁹

Зрослі втрати серед засланих можна оцінити за даними М. О. Івницького (з 300—380 тис. сімей, засланих до 1940 р., залишалось 220 тис. сімей — 930 тис. чол.)¹⁰. До цієї цифри слід додати оцінку природного приросту населення за 8 років, відняти приблизно 6% реабілітованих¹¹ та деяку кількість утікачів. У будь-якому разі зрослі втрати серед розкуркулених будуть не менші за кілька сотень тисяч, у тому числі, ймовірно, понад 100 тис. припадає на частку населення України.

Поряд з розкуркуленням втрати в 1930—1931 рр. збільшувалися й за рахунок погіршення умов життя населення. Достатньо вказати на те, що ринкові ціни в країні зросли до кінця першої п'ятирічки порівняно з 1928 р. у 30 разів¹².

Третій період колективізації, який почався в 1932 р., був найтяжчим. З цього часу держава перебудовує організацію колгоспів таким чином, щоб незалежно ні від чого одержувати певну кількість продуктів сільського господарства. Зустрічні поставки промислових товарів у село стають не обов'язковими, ціна на заготовлювані продукти зберігається постійною (у десятки разів менша, ніж їх ринкова вартість), але головне — у разі поганого врожаю село виявилось змушеним віддавати державі майже всю продукцію, не лишаючи собі навіть міні-

⁵ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937).— Киев, 1979.— С. 120.

⁶ Сидоров В. А. Ликвидация в СССР кулачества как класса: Вопр. истории.— М., 1967.— С. 28.

⁷ Трифонов М. Очерки истории классової борьбы в СССР в годы нэпа.— М., 1960.— С. 249 (дається посилання на ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 543, 683, 950, 951, 992).

⁸ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.— М., 1963.— С. 183 (посилання на журнал «Партработа в колхозах», 1934, III, с. 109).

⁹ Івницький Н. А. Указ. соч.— С. 330, 298—299.

¹⁰ Вопросы аграрной истории Вологды, 1968.— С. 183; Івницький Н. А. Указ. соч.— С. 346, 298—299.

¹¹ Там же.— С. 238—239.

¹² Кульчицкий С. В. Указ. соч.— С. 127.

мальної кількості для харчування. Ці жахливі порядки обертаються трагедією масового голоду. В 1932 р. було заборонено продаж зерна в областях, які не виконали плану заготівель. Це поставило під загрозу існування широких верств сільського населення, які завжди купували частину зерна на ринку. Голод 1933 р. завдав Україні і всій країні жахливих збитків. Та й у наступні 1934—1936 рр. становище було не набагато кращим. За сучасними даними ЦСУ, урожай зерна в СРСР у середньому за чотири роки (1933—1936) становив 66,8 млн. т. З них на заготівлю пішло 26,4 млн. т, на насіння — 13,3 млн. т. Фуражне зерно за тодішнього поголів'я мало становити не менш як 9 млн. т, мінімальні втрати — 2 млн. т, і, таким чином, на кожного із 120 млн. сільських жителів країни залишається в середньому протягом 4-х років по 440 г зерна на день¹³.

Слід підкреслити, що це аж ніяк не було середньою нормою споживання. Розподіл за територіями, соціальними верствами, нарешті, за роками (дуже тяжкі 1933 р. і 1936 р. і трохи благополучніші 1934 р. і 1935 р.) показує, що значна частина сільського населення іноді взагалі не мала хліба. Становище на Україні було в той час тяжчим, ніж загалом по СРСР, оскільки на неї припадала збільшена частка заготівель.

Втрати населення в ці роки включають не тільки безпосередню загибель від голоду. Різке погіршення харчування збільшило смертність від усіх хвороб.

Особливо великими були втрати дітей. Про це свідчать матеріали перепису населення. На схемі вікової піраміди 1939 р. можна побачити величезний вріз, який не поступається за величиною скороченню народжуваності під час першої світової і громадянської воен. Різниця між цими двома періодами полягає в тому, що у роки війни вирішальну роль відігравав розрив шлюбних зв'язків, мобілізація понад 15 млн. чоловіків. У 1932—1933 рр. нічого подібного не було. Згодом, у 1934—1936 рр. спостерігалось підвищене обмеження народжуваності як через психологічну реакцію населення на погіршення умов життя, так і через фізіологічні причини (зменшення вірогідності зачаття в 1933 р. через різке зниження рівня життя). Лише наприкінці періоду 1937—1938 рр. народжуваність приблизно досягла рівня 1928—1931 рр.

Крім загибелі від голоду й поганих умов життя, втрати населення на третьому етапі колективізації зростали за рахунок потоку репресій, що посилювалися. За законом від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності дозволялося піддавати покаранню аж до розстрілу за недогляди, неохайність у роботі, дрібні крадіжки. Поломка в моторі трактора, здохла конячина, підібрана морквочка — все це могло скінчитися суворим покаранням. Судова статистика тих років невідома, але непрямі свідчення, які наводяться час від часу радянськими авторами, досить переконливі. Наприклад, розповідаючи, як успішно міліція охороняла священну й недоторкану власність радянської держави, М. Трифонов повідомляє, що кількість засуджених за статтею закону від 7 серпня зменшилася в другій половині 1934 р. порівняно з першою половиною 1933 р. у 5 разів (по Україні і РРФСР), а в другій половині 1935 р. — майже в 20 разів¹⁴.

Високий урожай 1937 р. завершує період масових втрат населення від колективізації. Та в цей час у країні вже розгортається нова кампанія знищення населення — Великий терор. Можна назвати лише загальні обмеження можливого числа жертв у 1936—1938 рр. Відомо, що частка заарештованих чоловіків була набагато вищою, ніж заарештованих жінок. Також відзначають, звичайно, що арешти охоплювали

¹³ Втрати і фуражне споживання зерна наводимо за: Jasnej N. *Sozialized Agriculture of the USSR*.— Stanford, 1949.— P. 752—760, 786—797.

¹⁴ Трифонов М. Указ. соч.— С. 263.

верству радянської інтелігенції, порівняно рідко вторгаючись у пролетарські маси. За оцінками результатів переписів населення 1926 р. і 1939 р., Великий терор забрав на Україні, ймовірно, близько 200—300 тис. життів.

Вернімося до розгляду загальної величини втрат для 1927—1938 рр. Головним джерелом відомостей для такої оцінки служать радянські офіційні публікації.

Метод, використовуваний для оцінки втрат, полягає в розрахунку нормальної зміни чисельності кожного покоління чоловіків і жінок протягом розглядуваного періоду.

Величезне значення для оцінки втрат мають праці Ю. Корчака-Чепурковського. Йому вдалося опублікувати результати перепису населення 1939 р. за статево-віковими групами для України — матеріал, надзвичайно необхідний для аналізу втрат.

Розглянемо баланс втрат населення України в 1927—1938 рр. (табл. 1). Ми бачимо, що на початку 1927 р. населення становило 29 млн. чол. За таблицями смертності в ті роки (1926—1927 рр.) про-

Таблиця 1

Рух населення України в 1927—1938 рр. і розміри втрат (у тис. чол.)

Рух населення	ч.	ж.	обидві статі
Чисельність 17.12. 1926	14184	15005	29189*
Народжено в 1927—1938 рр.	6159	5869	12028
Зменшення	5939	4931	10870
Вмерли «природною смертю»	3329	3169	6498
Втрати	2610	1762	4372
У т. ч. втрати народжених до 1927 р.	1837	1077	2914
Після 1927 р.	773	685	1458
Сальдо міграції	350	250	600
Чисельність 1.1. 1939	14754	16193	30947
Похибка таблиць смертності 1926—1927 рр.	+400; —400		
Помилки в оцінці народжуваності	+500; —200		
Похибка обліку населення переписами	+200; —400		
Помилки вікової групи	+100; —100		
Помилка в оцінці міграції	+200; —600		
Похибка обчислень	+100; —100		
Можливе перебільшення розміру втрат	2083		
Можливе применшення розміру втрат	1500		

* З поправкою Ю. Корчака-Чепурковського на недооблік поколінь 0—2 роки на 11,9%.

Таблиця 2

Співвідношення народжень і абортів на Україні в 1934 р.

Народження і аборти	Місто	Село	Усього
Чисельність жителів (тис.)	7160	21840	29000
Чисельність жінок 15—50 років (тис.)	2000	6400	8400
Народжень (тис.)	100	608	708
Абортів із зсувом на 7 місяців назад (тис.)	300	480	780
Народжень і зсунутих абортів (тис.)	400	1088	1488
Народжень на 1000 жителів	14	27,8	24,4
Абортів на 1000 жителів	42	22,0	26,9
Народжень і абортів на 1000 жителів	56	49,8	51,3
Народжень на 1000 жінок 15—50 років	50	95	84
Абортів на 1000 жінок 15—50 років	150	75	94
Народжень і абортів на 1000* жінок 15—50 років	200	170	177

* У 1926 р. було на 1000 жінок 15—50 років 162,1 народження і 18,9 абортів; у 1929 р., відповідно, 132,6 і 42,7.

Таблиця 3

Зміна чисельності деяких національностей на Україні (у тис. чол.)

Національність	Чисельність 17.12. 1926	% від чисельності в країні у 1926 р.	Зростання по країні в % за 1926—1939 рр.	Передбачуваний приріст на Україні в %	Чисельність в 1939 р. при природному прирості
Українці	23219	74,4	9,9	—	23300*
Росіяни	2677	3,4	28	15	3079
Євреї	1577	60,6	16,4	—	1533*
Поляки	476	60,9	—19,5	—10	430
Німці	395	31,9	15,2	15,2	455
Молдавани	260	93,2	—6,8	—6,8	242*
Греки	108	50	34	34	152
Болгари	93	83,8	2,5	2,5	95
Білоруси	76	1	11,3	11,3	85
Інші	137			20	163
Усього	29018				29534

Фактична чисельність у 1939 р.— 30 947 тис. чол. (30 960 тис. чол.). Баланс міграції — 1413 тис. (без українців, євреїв, молдаван)* — фактична чисельність. Чисельність росіян, білорусів, народів Поволжя та інших малих народів, які жили переважно в РРФСР, зросла по країні між 1926 р. і 1939 р. на 19,3%. Отже, населення РРФСР і БРСР мало збільшитися з 98 441 тис. до 117 453 тис., тобто на 2,6 млн. вище фактичної. Ця різниця пояснюється міграцією.

Таблиця 4

Зміна чисельності і смертності населення України за фактичним обліком і за розрахунком (тис. чол.)

Рік	Чисельність на кінець року						Приріст за рік	
	наявне населення						обидві статі	
	облік			розрахунок			облік	розрахунок
	ч.	ж.	обидві статі	ч.	ж.	обидві статі		
1927	14 438	15 260	29 699	14 490	15 310	29 800	644	610
1928	14 773	15 564	30 337	14 775	15 594	30 369	662	569
1929	15 068	15 837	30 905	15 032	15 849	30 881	542	512
1930			31 403	15 263	16 078	31 341	498	460
1932			31 901*	15 642	16 452	32 094	498	753
	смертність за рік							
1927	276	247	523	300	272	572		
1928	261	235	496	297	271	568		
1929	284	255	539	296	271	567		
1930			498	293	270	563		

* Постійне населення. Як правило, воно нижче за наявне.

тягом 12 років, тобто до 1939 р., мало померти 6,5 млн. Таку смертність можна вважати «нормальною», «природною смертністю». Вона відповідає тогочасному рівню життя, медичному обслуговуванню тощо.

Однак фактично в результатах перепису 1939 р. втрати населення виявилися набагато більшими. Фактичне зменшення між переписами становило 11,2 млн., у тому числі 2,9 млн. становлять зрослі втрати дорослого населення. Третина жінок, що померли в той період, не повинні були загинути за нормального рівня смертності. Те ж саме можна сказати про майже половину померлих чоловіків.

Протягом 12 років народилося близько 12 млн. дітей. Однак у перепису 1939 р. враховано тільки 8 млн. дітей, молодших 12 років. Отже, майже 4 млн. померли протягом цього часу. Таблиці смертності за 1926—1927 рр. і 1938—1939 рр. дають можливість оцінити, скільки

людей мало померти за звичайних умов. Вони показують, що майже третина дітей померла передчасно.

Величезна дитяча смертність є безпосереднім наслідком голоду. Діти молодшого віку при цьому найбільш вразливі. Це показав свого часу й голод 1921 р. Як писав у ті роки В. Арнаутів у книзі «Голод і діти на Україні», «є губернії і повіти, в яких майже не лишається дітей, молодших 6—7 років». І якщо в 1921 р. цього не сталося (принаймні щодо губерній), то лише завдяки продовольчій допомозі і увазі всього світу. В 1933 р. голодуюче населення було кинуте напризволяще.

Втрати населення включають (в табл. 1) і баланс міграцій. Оцінити міграційні потоки тих років нелегко. Відомо, що міста України (особливо міста Донбасу) приваблювали багато населення з інших республік. Водночас розкуркулення і міграція на схід, за Урал, забирала велику кількість сільського населення. За моїми підрахунками, в'їзд на Україну перевершував виїзд на 600 тис. чол.

Часто відзначають, що в села України після голоду було завезено багато поселенців з російських областей. З цим твердженням важко погодитися. Перепис 1959 р. показав, що частка російського населення в селах України змінилася мало. Якщо в 1926 р. у сільській місцевості України проживало 20 млн. українців і 1,3 млн. росіян, то в 1959 р. у тих же межах було 14 млн. українців і 1 млн. росіян¹⁵. Ці цифри свідчать про те, що якщо й було переселення росіян у сільську місцевість на Україні, то воно становило не мільйони, а десятки тисяч, у крайньому разі — сотні тисяч.

Спинимось коротко на втратах в інших районах СРСР. Загальні втрати Радянського Союзу протягом 1926—1939 рр., підраховані тим же методом, становлять близько 9,8 млн. чол. Таким чином, на Україну припадає трохи більше половини втрат. Крім того, дуже постраждали Північний Кавказ і Казахстан. На цих територіях також виявилися величезними втрати дітей — перша ознака втрат від голоду, а також загальне зменшення кількості населення. Відомо, що скорочення чисельності казахів протягом 1926—1939 рр. становило 870 тис. чол. Дуже постраждали й інші кочові народи, які не одразу зуміли пристосуватися до безглузвих в їхніх умовах вимог успішлення худоби.

Практично не було територій, які б не постраждали. Річ у тім, що хоч голод охоплював тільки частину країни, а жахливий смертельний голод торкнувся тільки сільського населення України, Північного Кавказу, Казахстану, деяких районів Поволжя й Сибіру, але погіршення харчування та умов життя зачепило всю країну.

На завершення я хочу повернутися до загальних цифр. Убуток 4,5 млн. чол. із загальної кількості 30 млн. становить 15%. Це означає, що майже в кожній сім'ї (у середньому сільська сім'я складалася з 5 чол.) були загиблі. І якщо в якійсь сім'ї обійшлося без жертв, то у сусідів, як правило, загинуло кілька чоловік. Ослаблене й почасти знищене сільське населення підкорилося й без заперечення виконувало розпорядження влади. З цього моменту поставки зерна державі збільшуються в 2—3 рази порівняно з 1926—1928 рр., що передували колективізації, при тому, що врожаї лишалися такими ж або навіть меншими.

Та переможцям у тій жахливій війні було не так уже й весело. Це була «Пірова перемога». Продукція зернового господарства, яка протягом 1923—1928 рр. (за 5 років) майже подвоїлася, упродовж 25 років після колективізації трималася навколо одного й того ж низького рівня при тому, що населення в країні різко зростало. Тваринництво, яке втратило понад 100 млн. голів худоби (коней, корів, биків, овець, свиней), так ніколи й не оговталось від цього удару. Не доводиться сумніватися, що нинішня криза сільського господарства в СРСР

¹⁵ Итоги Всесоюзной переписи... 1959 г., УССР.— С. 136—191.

сягає корінням у ті далекі роки, в ту «перемогу», яка виявилася поразкою.

Земля й сільські жителі, як змогли, помстилися переможцям. Земля перестала давати врожай, а селянин перестав з любов'ю ставитися до землеробської праці. Це була жажлива й справедлива помста.

Одержано 12.08.90.

Это статья из изданной автором в Соединенных Штатах Америки книги «Потери населения СССР». Не все вопросы, затронутые в ней, освещены с одинаковой полнотой. Самое большое внимание уделяется потерям в годы коллективизации.

Т. Приймак (Канада)

Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року *

Основну увагу приділено політичним поглядам М. С. Грушевського на державний устрій Російської імперії, висвітлено ряд важливих проблем, пов'язаних з його конституційним проектом 1905 р.

М. Грушевський відіграв важливу роль у політичному житті. Він був дорадником і критиком політиків і суспільно-громадських діячів різних напрямів. Наприкінці минулого століття він був співорганізатором галицької «Української Національно-демократичної партії». У 1905 р. він брав участь в організації українського парламентарного клубу в російській Державній думі. Протягом наступних років він став широко відомим поборником федеральної децентралізації Російської імперії. Під час великої революції 1917—1918 рр. його негайно обрано головою революційного українського парламенту — Центральної Ради — і він пробував безпосередньо ввести в життя свої думки про національність, демократію і федералізм¹.

Політичні переконання Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благодієвний вплив розвитку і освіти². Поширення освіти пов'язували з читанням і писанням рідною мовою і поєднували з розвитком народної літератури. Це ствердив сам Грушевський у 1898 р., коли він хвалив політичну та літера-

* Стаття передруковується з часопису «Український історик» (журнал історії і українознавства) / Під заг. ред. Любомира Винара.— 1985.— Числа 1—4 (85—88).— Т. 22.— С. 34—45.

¹ Роль Грушевського в українській революції стала після 1920-х років спірною, коли загострилися ідеї націоналізму, а такі ідеологи, як Дмитро Донцов, обвинувачували історика в наївному народолюбстві, яке не сприяло створенню суверенної української національної держави. Питання ролі Грушевського в політиці присвячена моя стаття Mykhailo Hrushevsky: Populist or Statist? // Journal of Ukrainian Studies.— Toronto, 1981.— № 10.— Pp. 65—78.

² Дотепер немає докладної загальної історії українського національного руху в XIX ст. Короткі огляди подали В. Дорошенко (*Українознавство в Росії. Новітні часи.*— Відень, 1916.— 115 с.), а щодо Галичини найновіший огляд І. Л. Рудницького *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule // Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.*— Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1982.— Pp. 23—67. Див також: Оршан Я. *Розвиток української політичної думки за сто літ* (Начерк курсу). *Альманах: Ідея в наступі.*— Лондон, Українське інформаційне Бюро, 1938.— С. 63—109.